

Tyszkiewicz, Jan

Pod murami miasta i zamku : Tatarzy na późnośredniowiecznym Mazowszu

---

Rocznik Mazowiecki 13, 193-197

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Tyszkiewicz

Pod murami miasta i zamku. Tatarzy na późnośredniowiecznym Mazowszu

Miejsce w społeczeństwie i położenie prawne Tatarów muzułmanów w Rzeczypospolitej przez długie wieki budziło zainteresowanie na forum życia publicznego, podczas sejmików szlacheckich i obrad sejmu. W XVI w., a zwłaszcza XVII w., był to temat wywołujący negatywne emocje, ponieważ łączono go z problemem obrony kraju przed licznymi najazdami Tatarów krymskich i wojnami z Turcją. W nawiązaniu do tego stanu rzeczy, dość zresztą jednostronnie, przetoczyła się w ostatnim dwudziestoleciu dyskusja naukowa o prawach, przywilejach i zróżnicowaniu socjalnym Tatarów litewsko-polskich. Osia kontrowersji były próby stwierdzenia zakresu przynależności muzułmanów litewsko-polskich do stanu szlacheckiego¹. Ludność tatarska mieszkała na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego od końca XIV w.; o ich bytności wyraźnie wspomina późniejsza rozprawa sekretarza Zygmunta I Starego, Jodoka Decjusza pt. *Księga o czasach króla Zygmunta*².

W średniowiecznym Królestwie Polskim większe grupy ludności muzułmańskiej nie występowały. Jeńcy tatarscy i tureccy byli rozsiedlani indywidualnie i nie tworzyli nigdzie gminy wyznaniowej. Jedynie w sąsiedniej Rusi halicko-włodzimierskiej, we Lwowie, mogli mieszkać od końca XIII w. muzułmanie, ale nie jest to pewne³. W XII–XIII w., w czasach poprzedzających szeroką akcję lokacji miejskich w Polsce, wszystkie obce etnicznie grupy poddanych pozostawały pod bezpośrednią jurysdykcją książęcą⁴. W księstwach mazowieckich znajdujących się we władaniu Piastów, położenie prawne Tatarów muzułmanów

¹ Dyskusja otwarta została przez monografię: J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1984 — podsumowania dokonała — I. Rychlikowa, *Tatarzy litewscy 1764–1831 częścią szlacheckiego stanu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XCVII, 1990, nr 3/4, s. 77–122.

² J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 144–169; Jodok Decjusz, *Księga o czasach króla Zygmunta*, wyd. T. Bieńkowski, Warszawa 1960, s. 19.

³ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce...*, s. 153–155; por. M. Słoń, *Wspólnoty religijne w XV-wiecznym Lwowie*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. I, red. A. Czacharowski, Toruń 1996, s. 128–129.

⁴ B. Zientara, *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. LXVI, 1975, nr 3, s. 349–368.

nie było unormowane żadnymi osobnymi statutami. Nie były one potrzebne wobec małej liczebności przybyszy. Niechrześcijańskie wyznanie Tatarów określało ich sytuację w XIV–XV w. jako zbliżoną i porównywalną z wyznawcami mozaizmu⁵. Jest to ocena wynikająca z założeń i praktyki ówczesnych chrześcijańskich jurystów i teologów katolickich. Dla Mazowsza nie zachowały się żadne przywileje władców czy statuty regulujące odrębnie zakres uprawnień nielicznej ludności muzułmańskiej.

Rzadkie wzmianki źródłowe, ale przede wszystkim kilka nazw miejscowych brzmiących — TATARY — powstałych w XIV lub XV stuleciu, pozwalają podjąć próbę ustalenia charakteru osadnictwa tatarskiego na Mazowszu książęcym. Nazwy mają typową formę odetniczną, jednakże występują w źródłach stosunkowo późno. Przymuszenie jakoby wieś „Tatary” pod Czerskiem była wczesnośredniowieczną osadą jeniecką typu: Węgrce, Pieczenięgi, Morawy czy Pomorzany, nie ma dotąd jakichkolwiek podstaw źródłowych⁶. Oczywiście wsie zamieszkałe przez ludność tatarską mogły zostać założone dopiero w połowie XIII w., a raczej nawet od jego końca poczynając. Kolejne najazdy tatarskie w XIII stuleciu nie sprzyjały ani osiedlaniu jeńców, ani trwałości osad i ich nazw. Sukcesy w walkach z Tatarami na Rusi i sprawnie działające władze lokalne miały miejsce znacznie później, podczas drugiej połowy rządów króla Kazimierza Wielkiego, zwłaszcza gdy ustalał on zwierzchnictwo nad Rusią halicko-włodzimierską w latach 1349–1366. Ale jeńcy z tego okresu nie mogli trafić na Mazowsze.

Dwoma wsiami o nazwie „Tatary” zajmiemy się tutaj bliżej, ponieważ znajdowały się one w bezpośrednim sąsiedztwie miast mazowieckich: Czerska i Ciechanowa. Usytuowanie obu tych osad w najbliższym sąsiedztwie obronnego kompleksu, jaki tworzyło miasto z zamkiem, rezydencją książęcą i stolicą ziemi, skłania do zastanowienia i analizy sytuacji⁷. Miasta w aktach lokacyjnych otrzymywały zwykle określony obszar (tzw. *patrimonium*) pod swoje zagospodarowanie, zabudowę, założenie ogrodów, urzędzeń produkcyjnych, prowadzenie upraw rolnych i wypas bydła. Niektóre miasta późnośredniowieczne, zwykle bogatsze, zakładały lub kupowały blisko położone wsie⁸. W tym przypadku nie wchodziło to w rachubę.

⁵ L. Winowski, *Innowiercy w poglądach uczonych zachodniego chrześcijaństwa XIII–XIV wieku*, Wrocław 1985, s. 132–163; autor przedstawił pogląd kanonistów na uprawnienia wyznawców mozaizmu i islamu żyjących w średniowiecznych państwach chrześcijańskich. Zob. M. i K. Piechotkowie, *Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. I, red. A. Czacharowski, Toruń 1996, s. 175–178.

⁶ M. Miśkiewicz, *Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1981, mapa nr 3.

⁷ T. Poklewski, *Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w wiekach XIV i XV w Polsce*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane H. Samsonowiczowi*, Warszawa 1991, s. 61–72; K. Pacuski, *Początki osad na obszarze dzisiejszego miasta Ciechanowa w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. VIII, 1992, s. 74.

⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 47–55.

Każde średniowieczne miasto, zwłaszcza gdy było centrum administracyjnym i ośrodkiem gospodarki regionu, sprzyjało tworzeniu się przedmieść. Przy wczesnośredniowiecznych miastach przedlokacyjnych istniały podgrodzia, zamieszkałe przez ludność zależną od władcy. Na przedmieściu średniowiecznego miasta lokacyjnego występowała reprezentacja wszystkich miejskich grup społecznych. Na przedmieściu kształtowały się nowe stosunki produkcyjne i były lokalizowane urządzenia mechaniczne i wytwórnie, tutaj prowadzono intensywną uprawę metodami ogrodniczymi. Jednocześnie na przedmieściach mieściły się liczne gospody, często przytułki i szpitale. Opracowanie właściwej typologii średniowiecznego miasta i jego członów wymaga jednoczesnego posługiwania się różnymi kryteriami: rozwojowymi, prawnymi i topograficznymi⁹.

Pod Czerskiem, 2 km od miasta i zamku, założona została wieś Tatarzy; wzmiankowana dopiero w „Lustracji królewskiej” starostwa czerskiego w 1565 r. W lustracji stwierdzono, że mieszkańcy wsi nie płacą żadnego czynszu ani nie dostarczają daniny. Zamieszkujący wieś Tatarzy musieli więc pełnić jakieś inne, wyjątkowe obowiązki dla władcy. W zaginionych obecnie źródłach rękopiśmiennych podano informację z 1564 r., że — „wieś jest dobrze ogrodzona, winnica (tutaj) była, wina nie mało, szczepów mogłoby być ale ich nie szczepią; mieszkańcy zaś zajmują się tylko rolnictwem”¹⁰. Prości Tatarzy na Litwie i wschodnich województwach Korony uprawiali rolę, jarzyny, zajmowali się garbowaniem skór. Tatarzy ziemianie mieli swoje dobra i swoich poddanych, także muzułmanów. Jednakże w XIV–XV w. najbliższe osady Tatarów znajdowały się na Podlasiu. Uprawa winogron przez Tatarów pod Czerskiem jest prawdopodobna, bo niektórzy mogli pochodzić z Krymu. Położenie w pobliżu nadrzecznych łąk i sąsiedztwie zamku w Czersku, wskazuje na wzory litewskie¹¹. Wzmianki dopiero z XVI w. mogą sugerować, że Tatarów osiedlić tutaj mógł Zygmunt I Stary, inne jednak dane pozwalają przypuszczać, że sprowadzenie tatarskich osadników nastąpiło dużo wcześniej.

Wieś Tatarzy znajdowała się także pod Ciechanowem, równie blisko od zamku i miasta. W źródłach pisanych wymieniono ją w 1471 i 1476 r. W XVIII w. podczas lustracji królewskiej określono wieś jako „Tatarzy puste”. W Metryce Księstwa Mazowieckiego bez daty dziennej, ok. 8 VIII 1432 r., wśród wydatków książęcych zapisano dwie wypłaty dla Tatarów, zapewne mieszkających pod Ciechanowem. Pierwszą sumę wypłacono na obuwie dla Tatarów, drugą określono jako wynagrodzenie, wypłacone na osobiste polecenie księżnej Anny

⁹ H. Samsonowicz, *Le „suburbium” en Pologne, vers la fin du Moyen Age l'importance économique et social des faubourgs au XIV e-XV e siècle*, „Studia Historiae Oeconomicae”, vol. XIII, Poznań 1978, s. 73–82; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, s. 3–12.

¹⁰ *Lustracja województwa mazowieckiego z 1565 roku*, oprac. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, cz. I–II, Warszawa 1971, s. 74; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI, Warszawa 1889, s. 202; t. XII, Warszawa 1892, s. 226.

¹¹ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce...*, s. 146–148, 160–163. Por. A. Czacharowski, *Ogrodniczy i winogradnicy w średniowiecznym Toruniu*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. I, red. A. Czacharowski, Toruń 1996, s. 71–76.

Danuty, wdowy po Januszu I Starszym (zm. 1429), księciu mazowieckim, wyszogrodzkim, ciechanowskim, zakroczymskim, wiskim, warszawskim i czerskim¹². Jest to wskazówka, że Tatarów na Mazowsze sprowadzono z Wielkiego Księstwa Litewskiego już na przełomie XIV w., w czasie trwania małżeństwa Anny Danuty Kiejstutowny z ks. Januszem I, a więc między rokiem 1375 a 1429. Ich pobyt trwał dalej, nie wiadomo jednakże, czy aż do zgonu księżnej Anny Danuty (1448), czy krócej.

Tatarzy na Litwie pozostawali w służbie Wielkiego Księcia Litewskiego, tzw. hospodara. Warto przypomnieć, że dzisiejsze Podlasie, od Augustowa po Tykocin, Drohiczyn i Brześć, znajdowało się do 1569 r. w granicach Litwy. Tatarzy ziemianie pełnili służbę wojskową na każde zwołanie hospodara oraz określone, bardzo zróżnicowane powinności. Były nimi: przewóz i konwój towarów albo ludzi, naprawa dróg, posługi kurierskie i zwiad wojskowy. Biedota tatarska, pozbawiona ziemi, pełniła powinności jako ludność zależna, płacąc zryczałtowany podatek w formie pogłównego. Warto przypomnieć, że niektóre okręgi grodowe Podlasia (Drohiczyn, Suraż, Mielnik, Bielsk) znajdowały się w zarządzie Janusza I w 1391–ok. 1405 r. Annę Danutę wyposażono zapewne w grupę Tatarów litewskich, aby pełnili podobne służby jak na Litwie. Mieszkając pod zamkiem i miastem, jak w Grodnie, Wilnie, Kownie czy Nowogrodku, spełniali polecenia księcia i księżnej. Mogli dodatkowo zarabiać jako ogrodnicy, rzemieślnicy, przewoźnicy czy zbrojna eskorta kupców. Tatarów sprowadzić mogły również inne Litwinki, które zostały żonami księżąt mazowieckich: Aleksandra Olgierdowiczówna (za Siemowitem IV), Anna Iwanówna Holszańska (za Bolesławem III) i Anna Radziwiłłówna (za Konradem III). Ta ostatnia była księżną mazowiecką od 1496 do 1522 r.¹³

Małżeństwa z Giedyminowiczównami zawierali Piastowie mazowieccy dla umocnienia sojuszów. Dzięki osiedleniu Tatarów księżęta mazowieccy zapewnili sobie szybką i pewną łączność z hospodarem i litewskimi ośrodkami władzy. Od połowy XIV w. istniało stałe zagrożenie krzyżackie i dla Litwy, i dla Mazowsza. Ks. Janusz I fortyfikował swoje księstwa budując zamki, m.in. w Ciechanowie, Złotorzy przy ujściu Supraśli (Sprzaśli) do Narwii, w Liwie, Wiźnie, rozbudowując rezydencje obronne w Makowie, Różanie, Ostrołęce, Łomży i Nowogrodzie nad Narwią. Granica mazowiecko-krzyżacka znajdowała się z pewnością pod stałą kontrolą. Wiadomości o przygotowaniach do wypraw krzyżackich przekazywane były zapewne z pogranicza (np. z Grzebska) do Ciechanowa, stąd do Czerska i Krakowa. Jednocześnie kurierzy tatarscy wieźli szybko wiadomości na Litwę, istniejącymi drogami przez Łomżę i Wiznę do Bielska albo Tykocina. Dalej Tatarzy podlascy jechali sztafetą do Grodna i Wilna, zawiadamiając ks. Skirgiełłę, a później ks. Witolda lub ks. Zygmunta Kiejstutowicza¹⁴.

¹² *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. II, *Księga nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1930, s. 89.

¹³ Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów*, Warszawa 1968, s. 24, 214; O. Halecki, *Anna z Radziwiłłów księżna mazowiecka*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. I, Warszawa 1935, s. 125–126.

¹⁴ Por. J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskiem i na północnym Podlasiu*, „*Rocznik Białostocki*”, t. XVI,

W konkluzji stwierdzić należy, że Piastowie mazowieccy osiedlili na Mazowszu kilka grup Tatarów litewskich, liczących każda od kilku do kilkunastu rodzin. Pierwsze grupy przyjął i osiedlił pod zamkami–rezydencjami w Czersku i Ciechanowie ks. Janusz I w latach 1375–1429. Wówczas lub podczas XV w. powstać mogły także inne osady tego typu, np. Tatarzy na północ od Nowogrodu nad Narwią, gdzie mieściły się największe stajnie książęce Janusza I. Przybyśże cieszyli się „prawem litewskim”, tzn. prawem książęcym w wersji litewskiej, znajdowali się pod wyłączną jurysdykcją książęcą. Byli ludźmi wolnymi na służbie książęcej. Hodowali i opiekowali się końmi. Pełnili rolę kurierów, zwiadowców na północnym pograniczu Mazowsza, a także zapewne tłumaczy (języka litewskiego i ruskiego). Wsie pod Ciechanowem i Czerskiem pozostały własnością książęcą do likwidacji lenna mazowieckiego, nie połączyły się z przedmieściami. W Wielkim Księstwie Litewskim Tatarzy mieszkający na przedmieściach zostawali mieszkańcami miast w XVI–XVII w. Na Mazowszu to nie nastąpiło, Tatarów było zbyt mało, nie mieli też prawa uprawiać rzemiosła. Zapewne już w XVI w. większość osad tatarskich na Mazowszu opustoszała.

Bo dopiero w XIV w. Silesze ośrodek osadnictwa posiadały znaczne masy wzięły własność gruntową.

Bielisk, miasto posiadające stosunkowo niewielkie uposażenie w ziemię, bo 23 włoki miejskie i 4 wójtowskie, wykazane przez źródła XVI-wieczne¹ miał bardzo dawną, nietyrke osadniczą, gdyż w 1091 wieś z kościołem katolickim oraz karczmą był wyniesiony w lasach przez mazowieckim klasztor Cisteryacki tyńców w Mogilnie². Jakkolwiek zachowały się dokumenty dotyczącej osady książęcego miasta Bielska są dość prężne³, podważają one zapewne wcześniejszy etap wieloletniej inkacji miasta, charakterystyczny dla Mazowsza⁴. Na tym miejscu interesuje nas inkacja miasta w sensie przestrzennym, a więc albo „założenie nowej osady na surowym koczowniczym, albo przekształcenie urbanizacji dotychczasowej osady zgodnie z zasadami średniowiecznej urbanistyki obszaru środkowej Europy”⁵. O tym, że przed przyjazną prawa chełmskiego mogło się rozciągać ono i innymi prawem, zaś że w 1537 r. podanie miasta przez Zygmunta I w 1537 r. prawa magdeburskiego, po pożarze miasta (1518 r.), w których splonęły dokumenty prawa niemieckiego⁶.

¹ T. Lask, *Skazy i czasy wczesnośredniowiecznej Warszawy* [w:] *Współczesne badania nad historią i kulturą Mazowsza*, t. XXI, Warszawa 1975, s. 45.

² 20 marca 1365 r., Archiwum Główné Akt Dziejów (AGAD), *Archiwum Główné Książęcego Ośrodka i Jego ASK OPI*, t. 42, 147, s. 146; *Współczesne badania nad historią i kulturą Mazowsza*, t. XXI, Warszawa 1975, s. 47.

³ *Opis Mazowsza w 1534 roku* [red. i oprac. A. Gajewski], Warszawa 1964, s. 112.

⁴ 1924 r. — *Opis Mazowsza*, s. 291. Na podstawie badań w Bielsku w 1307 r. Jan podzielił osadę na trzy części: na prawo, w południowej części, na prawo, w południowej części, na prawo, w południowej części.

⁵ *Współczesne badania nad historią i kulturą Mazowsza*, t. XXI, Warszawa 1975, s. 47.

1991, s. 325–401; najstarsze osady tatarskie na zachodnim Podlasiu, pod Rajgrodem i Tykocinem, zapewne także Surazem. E. Kowalczyk, *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. CVI, 1999, nr 1, s. 8–16.